

Sáska Géza

ELTE PPK

A pedagógia és a pszichológia a sztálini korban: A Makarenko-jelenség

Anton Szemjonovics Makarenko (1888–1939) személyének és munkásságának általános ismertsége a sztálini oktatáspolitikai sikeres terméke. Személyét a kommunista pedagógia megkerülhetetlen alakjának tekintették – műveit 1979-ig (az oroszot nem számítva) harminchét nyelven jelentették meg, amelynek hetven százalékát szocialista országok adták ki (Hillig, 1980). Nimbusza Sztálin halálát követően egyre csökkent, a Makarenkót övező általános közömbösség a hatvanas évek közepétől egyre nőtt (Petrikás, 1988; Hillig, 1980). A szovjet birodalom szétesését követően szinte teljesen megszűnt az érdeklődés Makarenko személye, munkássága és eszméi iránt, eltekintve a már tárgyyszerűsége törekvő főként orosz (Moszkva, Nyizsnyij Novgorod), ukrán (Poltava), német (Marburg) és lengyel (Varsó, Toruń), javarészt idősekből álló, időközben elhunyt, szakértők körétől (Weitz és Frolov, 1992, 1993, 1994; Bybluk, 1998; Bakonyi, 1998, Petrikás, 1998).

Bevezetés

A háború után szovjet függőségbe került kelet-európai országok kommunista pártjai terjesztették a mintakép eszméit és műveit, a nyugat-európai baloldal pedig melegen fogadta a sztálini értelmezésű szocialista oktatáspolitikai ikonját – mindezekről majd később. Makarenko személye képviselte a hétköznapiak horizontján észlelhető elemekből építkező, a józan észre hagyatkozó, a naiv emberismereten alapuló pedagógiai kultúrát, amelynek kiépítéséhez és műveléséhez értelemszerűen nem kell különösebb intézményes tanulás,¹ elégséges az önerőre hagyatkozás, a mindennapi iskolai gyakorlatra építkező, ugyanakkor a praxist igazoló elméletalkotó képesség.

Az ilyen, évek alatt kialakuló pedagógia gyanakodva közelít más elméletekhez, kifejezetten elutasító a központi támogatást élvező teóriákkal szemben, ám a maga igaza tudatában gyakran ugyanilyen sikerre törekszik. Noha a pedagógiai-lélektani teoretikus iskolák normatív (értékközpontú) elemeikhez képest a racionális mag többnyire szerényebb mértékű, elterjedtségüket híveik sokasága, illetve a politikai támogatás ereje és tartóssága befolyásolja.

Az orosz értelmiségiek (gyakorta nemesek, arisztokraták) nyelvtudása lehetővé tette, hogy világlátottak és kozmopoliták legyenek, a nyugati mintákat kövessék, velük ellentétben a nemzetállam határai közé szorult analfabéták és a szerényen iskolázottak

tömegei aligha tudtak lakóhelyükön túlra, netán hazájukon kívül másfelé tekinteni. Számukra akár az orosz, akár az ukrán nemzeti érzés, és az – adottságként felfogott – országukba való természetes bezárkózás adja a gondolkodásuk horizontját. Tudható, hogy Makarenko Oroszországon-Szovjetunió túl sohasem járt, anyanyelvén kívül nem tudott tájékozódni, aligha ismerhette, nem élhette meg a szabadságjogok nyugat-európai eszméjét és gyakorlatát, eképpen ilyesvalami nem is hiányozhatott neki, következésképpen nem is volt mit számonkérnie állama vezetőin.

Valószínű, hogy a harmincas évek elejétől a sztálini kor kommunikációját irányító, szakértők szerkesztette hírekből folyamatosan tudhatta meg, hogy az 1918 után hatalmi szóval elrendelt amerikai és nyugat-európai eredetű (többek között Stanley Hall, John Dewey, Helen Parkhurst), a gyermektanulmányozáson alapuló, Lunacsarszkij közoktatásügyi népbiztos képviselte irány, a múltat minden tekintetben meghaladó munkaiskola koncepciója – a pedológia, a projekt módszer (Sáska, 2011, 2015a) – immár kozmopolita ügy, nem is orosz, ami már önmagában idegen, ellenséges, veszélyes és káros dolog. Azt azonban ő sem olvashatta a hazai sajtóban, különösképpen az SzK(b)P KB 1936-os, „a pedológia ferdítéséről” szóló határozata után (Péter, 1954b. 62–66.),² hogy a nyugati, a mélyen szocialista eszmekör hívei éppen úgy elutasították a kapitalizmus gyakorlatát és az államérdeket, a polgárság érdekeit szolgáló iskolát, amint azt a forradalom és Sztálin hatalomra kerülése közötti időszakban az internacionalista kommunista vezetés tette a cári iskolával. A reformpedagógia eszméje ebben az időszakban valóban nem ismert nemzeti határokat. Olyannyira, hogy számos reformer értelmiségi, mások mellett Dewey, Frenet Szovjetunióba zarándokolt az épülő szocializmust látni (Hollander, 1996). Egy 21. századi amerikai gyermekvédelmi lapban a szovjet Dewey-nak³ nevezték Makarenko személyét (Gehring, Bowers és Wright, 2005). Az amerikai pedagógus, Lucy Wilson meglátogatta a Gorkij-telepet, találkozott Makarenkóval, 1928-ban cikket írt *Az új Oroszország új iskolái* címmel (Edwards, 1991. 7.).

A mítosz születése

Az agitáció és propaganda Makarenko halála után építette fel a mítoszáit, a hasonló hűs-ér ágazati hősök mögé erős politikai marketinggel megalkotva a személyi kultusz éveiben. Az nem ismert, hogy volt-e más jelölt, vagy hogy miért pont erre a pedagógusra esett a választásuk. Az viszont bizonyos, hogy 1940-ben találták meg személyében az új, a jólétet és egyenlőséget hozó jövő társadalmában mélyen hívó, fegyelmezett, önfeláldozó közösségi embert nevelő pedagógust, aminek során vált példaértékűvé Sztálint dicsőítő, értelemszerűen képzett marxista⁴ pedagógus-népművelő munkássága (Rakovitch, 2014).

Makarenko életrajzát is a propaganda igazította. Makarenko első életrajzírója, a *Köznevelés* lapban többször hivatkozott Jevgenyij Z. Balabanovics (Balabanovics, 1963) Magyarországon meg nem jelent könyve és mások szerint már a fiatal Makarenko is aktív volt politikai tekintetben, s baloldali világnézetét a korai forradalmi események alakították, jól ismerte a marxizmust-leninizmust. Ez azonban nem igaz a polgárháborúban a fehérek (Gyenyikin) oldalán harcoló és 1920-ban Franciaországba emigrált testvére, Vitalij visszaemlékezése szerint. Anton Szemjonovicsot valójában váratlanul érte az 1917-es forradalom, nem ismerte sem a marxizmust, sem a leninizmust. Hillig szerint valószínűtlen, hogy ismerte volna Leninnek a Komszomol harmadik kongresszusán elhangzott beszédét, ahogy utólag állították, olyannyira, hogy csupán 1928 körül kezdte el Lenin írásait olvasni (Edwards, 1991. 249–250.). A kádercserék évtizedében az új vezetők életrajzában gyakran megjelennek a forradalom alatti helyénvaló tetteik, vagy találkozásuk Leninnel mint a politikai megbízhatóság és a rátermettség bizonyítéka.⁵ Ez volt a fontos, s nem a valóság.

A totalitárius, államszocialista országokban az emberek a rendszer lényegéből fakadóan nem szabadok, ahogyan a sajtójuk sem az. A tendenciózusan szerkesztett hírekből nem is tudhatták meg az olvasók, hogy mi az igaz és mi a hamis, csak az államérdek megfellebbezhetetlen igazságával lehetett találkozni. Az irányított nyilvánosság szervezeti rendjében az állami agitáció, a propaganda, a sajtó, a rádió, a hivatásos agitátorok, a tankönyvek, a kötelező munkahelyi továbbképzések rendszere, a cenzúra igyekezett kizárni a mérlegelés lehetőségét, a kételyt, a másfelé vezető gondolatok megszületését. A hivatásos véleményformálók a tömegeket akarják befolyásolni, meggyőzni, mozgósítani, következesképpen a közvéleményben alapvetően a hitet, az utópiát vagy a zsigeri félelmet, és nem a racionalitáson alapuló tudást építik, többnyire sikerrel.

A sztálini politikát követő, a harmincas évek második felében létrehozott új neveléstudomány magától értetődően ugyanezen a kikövezett úton járt. Kairov és munkatársai (Jeszipov, Goncsarov), valamint a neveléstudósok seregének munkássága egyszerre szolgálta egy majdani, soha el nem ért jóléti társadalom folyamatos építését és a politikai központ képviselte államérdeket, gondosan ügyelve, hogy a kormányzati racionalitás célját metafizikai ködbe burkolják, és ezzel együtt a politikai vezetésbe vetett hit erejét növeljék a tantestületekben. A fény részben a jövő és a jelen stabilitását szolgáló nevelés elméletére, illetve a megvalósítás technikájára vetült, részben pedig a didaktikára mint az aktuálpolitika és a legitimációs ideológia szempontjai alapján kiválasztott tartalmak hatékony tanítás-tanulás módszertanára (Sáska, 2018). A mozgósítást szolgáló metafizikai célok és az iskolák működési racionalitásának rendszerszintű különbözősége az államszocialista oktatásügy lényegi paradoxona.

Ennek a korszaknak a posztpedagógiai közegében tevékenykedett és vált világszerte ismertté Makarenko mint a szovjet pedagógia megeremítője, a kommunista nevelés atyja.

Makarenko életének és munkásságának talán legtárgyszerűbb és legalaposabb ismerői szerint (Hillig, 1995, 1998; Edwards, 1991) az elfogult utókor a pedagógust egyszer sztálinistának, másszor meg humanistának tekintette. Hol a zseniális pedagógus, a kreatív nevelő képét ismerték fel benne, hol pedig a sztálini ideológia és politika pedagógiai implementálóját. Megközelítés kérdése, hogy Makarenkót a kényszernevelés, a csavargó fiatalok politikai rendőrség által fenntartott munkatábori életének megszervezőjének tekintik-e, vagy pedig, a körülményektől függetlenül, az ifjúságvédelem jelentős alakjának látják, aki személyiség-átalakító módszereivel a társadalomba vezeti az önhibájukon kívül a margóra szorultakat, ahogy azt a *Pedagógiai hősköltelemény* amerikai szimpatizánsoknak szánt, a moszkvai Foreign Languages Publishing House kiadásában⁶ megjelent angol címe: *The Road to Life* (Makarenko, 1951) sugallja. Az angol olvasóközönségnek egyébként a *Zászlók a bástyán/tornyokon* (*Flags on the Battlements*, 1953) és a *Szülők könyve* (*A Book for Parents*) című regényt is ugyanaz a propagandakiadó jelentette meg (Makarenko, 1953, 1954).

1920-ban, tizenöt évnyi népiskolában szervezett pedagógiai gyakorlat után, harminckét éves korában bízta meg az ukrán kormány, hogy a forradalom és polgárháború éveiben árván maradt, bandákba szerveződött hajléktalan, magyarán csavargó gyermekek, serdülők, fiatalok konszolidálására szervezzen és irányítson munkatelepet. Annyi bizonyos, hogy a gyermek bűnözők Gorkij telepén töltött időt összefoglaló önéletírását, a *Pedagógiai hősköltelemény* című, világszerte ismert munkáját 1930 és 1934 között írta, amikor még nem épült ki a maga teljességében a sztálini totalitárius rendszer, a terrornak a szele Makarenko közvetlen környezetét alig érintette, s a hírekből hallott rettenetes bűnök hihetőnek is tűnhettek, a büntetéseket – az adott kultúrában – indokoltaknak is lehetett vélni. Ebben a pszichológia és a pedológia területe köztudottan érintett volt.

Makarenkónak amúgy is lesújtó véleménye volt a reformpedagógiáról, hivatali környezetének viszonyairól, az oktatási adminisztrációról. Ha valóban így volt, a fő művét akár hitelesnek is lehetne tekinteni, ami két részben 1934-ben és 1935-ben, egybekötve

pedig a pedológiát megbélyegző párthatározattal egy évben, 1936-ban jelent meg először.⁷ Csakhogy a kézirat, valamint az első és a későbbi kiadásai jelentősen különböztek, miképp Hillig kimutatta: új mondatokat írtak a szövegbe a szerkesztők, és a helytelennek tekintett részeket kihúzták.⁸ Tőle tudjuk, hogy Makarenko megjelentetett naplójában és levelezésében Lenin nevét Sztálinra cserélték (Edwards, 1991. 13.). A szocializmus éveiben megjelentett Makarenko-művek tehát mind hamisak,⁹ a múltnak a jelen politikai szükségleteihez való tudatos hozzáigazítása általános volt ezekben az években (Kling, 1999).

Makarenko beavatkozásoktól megtisztított munkái és levelezése megjelentetése még várat magára (Waterkamp, 2018), nem vált általánosan ismertté a munkásságát jórészt összegző német nyelvű, ún. marburgi változat sem (Froese, Hillig, Weitz és Wiehl, 1976–1978, 1982). Meg kell elégednünk a sztálini időszakban kiadott Makarenko szándékainak és a központi propaganda munkájának szétválaszthatatlan elegyével. Nem csoda, hogy mítoszok övezik a személyét és a munkásságát, és az sem, hogy pedagógiáját kevesen választják ma már mintaadónak (Bergen, 1997).

Az viszont tény, hogy élete utolsó éveiben maga is részt vett a sztálini rendszer propagálásában: az 1939-es New York-i Világkiállítás szovjet pavilonjának látogatói például kézhez kapták Makarenko ez év januárjában készített, *A gyermek a szocializmus földjén* címet viselő brosráját (Edwards, 1991. 127.).

Úgy tűnik, hogy Anton Szemjonovics Makarenko a Népoktatási Népbiztosság (Narkomprosz) felügyelete alatt álló Gorkij-telep vezetőjeként a tanügyigazgatás munkatársaival nehezebben találta meg a hangot, mint a javítóintézeteket működtető politikai rendőrség tagjaival. 1928 nyarán, nyolcévnyi igazgatói, pedagógiai munkája után elbocsájtották a Gorkij-(munka)telep éléről (Edwards, 1991. 102.). A döntés már 1927-ben megszületett, az indoklás szerint Makarenko pedagógiai elgondolása „nem-szovjet nevelési rendszer, és ideológiailag káros”, ahogyan Pataki Ferenc idézte N. A. Morozova 1961-ben, Leningrádban kiadott *Makarenko Szeminarij* című munkájából (Pataki, 1985). Makarenko pedagógiája a húszas évek végén valóban szemben állt a gyermeket az elnyomó társadalmi hatások alól felszabadító állami felfogással, olyannyira, hogy Lenin özvegye, ekkor még a pedológia legbefolyásosabb támogatóinak egyike, Nagyvezsda Konsztatyinovna Krupszkaja, nevének említése nélkül, megbélyegezte Makarenkót a Komszomol 1928 májusában tartott

---

Makarenkónak amúgy is lesújtó véleménye volt a reformpedagógiáról, hivatali környezetének viszonyairól, az oktatási adminisztrációról. Ha valóban így volt, a fő művét akár hitelesnek is lehetne tekinteni, ami két részben 1934-ben és 1935-ben, egybekötve pedig a pedológiát megbélyegző párthatározattal egy évben, 1936-ban jelent meg először. Csakhogy a kézirat, valamint az első és a későbbi kiadásai jelentősen különböztek, miképp Hillig kimutatta: új mondatokat írtak a szövegbe a szerkesztők, és a helytelennek tekintett részeket kihúzták. Tőle tudjuk, hogy Makarenko megjelentetett naplójában és levelezésében Lenin nevét Sztálinra cserélték (Edwards, 1991. 13.). A szocializmus éveiben megjelentett Makarenko-művek tehát mind hamisak, a múltnak a jelen politikai szükségleteihez való tudatos hozzáigazítása általános volt ezekben az években (Kling, 1999).

---

országos kongresszusán. Beszédében rámutatott, hogy a Gorkij-telep büntetési rendszere „nemcsak burzsoá, hanem rabszolgákat és jobbágyokat nevel”. Makarenkónak az akkori hivatalos értelmezésű kommunizmussal ellenséges voltát a *Komszomolszkaja Pravda* május 17-i száma a beszéd közlésével minden egyes olvasóval tudatta (Edwards, 1991. 216.). Ez a pedagógiai-politikai bűn akkoriban még csak állásvesztéssel járt.

A pedagógusoktól elszenvedett és feldolgozatlan sérelem élete végéig kísérhette Makarenkót, később a propaganda elbocsátásának tényéből vezette le eredendően meg-lévő, tehát hiteles sztálininak tulajdonított pedagógiai meggyőződését. A pedagógia és a pedológia, a jó és a rossz harcában a jót, a pedagógiát képviselte.

Annyi bizonyos, hogy a *Pedagógiai hősköteményben* írottak szerint a Közoktatási Népbizottság intézményéből történt elbocsátását követően, még ugyanebben az évben állást kapott: az Egyesített Állami Politikai Igazgatóság, vagyis a rémes múltú és jövőjű politikai rendőrség (OGPU) alkalmazottjaként vezette a hajléktalan gyermekek és elítélt serdülők munka-kommunáját. Munkájával meg lehetnek elégedve, Makarenko visszaem-lékezése szerint a „Belügyi Népbizottság kollégiumától kaptam egy aranyórát bevészt dedikációval” (idézi Szokolszky, 1965. 1.).

Makarenko pedagógiai hatásköre rendkívül korlátozott volt, rendszerint veszített a ter-melés hatékonyságát képviselőkkel szemben. (Edwards, 1991. 221–230.). Paradox, hogy *Az új ember kovácsa* önéletrajzi könyve, ami majd a sztálini szocializmus emblematikus könyve lett a szerző halála után egy évvel, 1940 nyarán a párt lapjában, a *Pravdában* és az *Ucsityelszkaja Gazetában* megindított kampány eredményeképpen, részben a Sztálin előtti világot mutatja be.

A nyugat-németországi Marburgi Egyetemen 1968-ban alapított Makarenko Kutatási Központ vezetője, Götz Hillig úgy véli, hogy a nagy terror éveiben Makarenko csu-pán önmagát védve írt (mint mások is) a sajtóban megjelentetett magasztaló leveleket Sztálinhoz, amelyeket a Sztálin halála utáni politikai közegben kiadott összegyűjtött mun-kái már nem is tartalmaztak (Hillig, 1995, 1998). Hillig szerint Makarenko valójában nem volt a despota feltétlen híve, csupán igazodott az államszocializmus hatalmi viszonyaihoz.

Az is lehet, Sztálinhoz írt levelei hatásának, vagy talán 1937 februári Moszkvába menekülésének köszönhető, hogy túlélte az ukrán politikai vezetés, ideértve a Belügyi Népbizottság (NKVD)¹⁰ ukrainai vezetőjének, Balitszkijnak a letartóztatását ez év júli-usában, és likvidálását 1937 november 27-én (Hillig, 1998; Vasiliev, 2006; Shapoval, 2012, 2020).¹¹ Makarenko közvetlen főnökét, Akhmatovot, a munkatáborok, több mun-ka-kommuna (munka-telep) hálózatának osztályvezetőjét (felügyelőjét) ugyanekkor tartoztatták le trockizmus vádjával. Az ő helyettese történetesen hősrünk volt (Edwards, 1991. 104.).

Későbbi feldolgozások szerint Makarenko is a bűnösök listájára került. Irodalmi tevé-kenységére hivatkozva sikerrel kérte felmentését a Belügyi Népbizottság (NKVD) köte-lékében végzett munkája alól, és a menedéket jelentő Moszkvába ment, hogy a legenda szerint biztonságban ott folytassa tovább irodalmi tevékenységét.¹² Az ukrainai NKVD még hivatalban lévő személyes kapcsolatai segítségével kiléphetett a Népbizottság köte-lékéből, ezért nem kereste tovább az országok szerint felállított belbiztonsági szervezet (Abarinov és Hillig, 2000). Makarenko ezért hagyta ott az NKVD irányítása alatt álló 5. számot viselő munka-kommunát.

A mítosz- és legendaépítők egyike, Medinszkij, korabeli első vonalbeli neveléstudós állítja, hogy Makarenko 1937 és 1939 között folyamatosan novellákat, forgatókönyveket, cikket, pedagógiai elméleti írásokat írt, hallatlanul termékeny volt (Medinszkij, 1950). Makarenko naplójából és a fennmaradt szerződésekből azonban azt lehet kiolvasni, hogy mindezek valótlan állítások. Magányosan, állandó pénzügyi gondokkal küzdött, folya-matos stressz nyomása alatt szenvedett, napi 120 cigarettát szívott, elbátortalanodott,

„nem ment az írás”, ahogyan a marburgi kutatások kimutatták (Edwards, 1991. 109–309.). Nem volt állása Moszkvában.

A belügyi állásának megszűnése előtt egy évvel még aktív szerepet vállalt Makarenko a SzK(b)P KB 1936-os, „a pedológia ferdítéséről” szóló határozata után szervezett pedológia elleni gyűlöletkampányban (Ewing, 2001). A szovjet kormány hivatalos lapjában jelentette meg *A nevelés célja* címmel az új kurzust támogató szakpolitikai cikkét (Makarenko, 1965. 318.). Itt kitérőt kell tennünk, ugyanis fontos és nagyhatású, a kor szakmai-politikai kultúráját megvilágító munkáról van szó.

Az *Izvesztija* 1937. augusztus 28-i számában leplezi le és bélyegzi meg Makarenko a pedológusokat, rámutatva lényegi tévelygéseikre: „A pedológia közömbösen viselkedik [társadalmi] céljaink iránt.” A közömbösség abból fakad, hogy a „környezet és átöröklés” tanából a pedológusok hibásan arra jutottak, hogy „végzetesen követnie kell a biológia és az örökléstan szeszéjeit”, aminek következtében az oktatás és nevelés céljai lényegtelené válnak”. A Központi Bizottság határozata után az oktatás és a nevelés céljának kijelölése már pártpolitikai ügy, aminek útjában a pedológiai szemlélet és képviselőik állnak. Makarenko buzdít és mozgósít: „Csak akkor teljesíthetjük a párt [pedológia elleni] felhívását [...] ha erélyesen megszüntetjük a közönyt az állami és társadalmi politikai célok iránt.” (Makarenko, 1965. 318–329.; 1985. 126–127.)

A kormány lapja ekkor mindenhol eljutott a Szovjetunióban, Makarenko cikke a helyes álláspontot képviselte, s iránymutatásként szerepelt. Megtudhatták belőle a szovjet pedagógusok, hogy ezentúl már nem a gyerekből kiindulva kell meghatározniuk a nevelés célját, hanem állami és társadalompolitikai célok elérése lesz a teendőjük, amelynek a mibenlétét a központban fogják meghatározni. A cikk szerkezete a sztálini kor jellegzetes neveléstudományi termékének mintaadója lett. Olyannyira, hogy ezt nemcsak a Szovjetunióban használták az agitációs propaganda oktatásra szakosodott szakemberei 1937-ben, a nagy tisztogatások idején, hanem tíz évvel később is, a totalitárius államrendre váltó valamennyi kelet-európai országban.

A séma szerint a cikkben a szerző megalázza a párthatározatban korábban kijelölt ellenséget, szakmai logikájukat nevetségessé teszi, tevékenységüket – esetünkben a gyermektanulmányozást, a genetikát, a biológiát – tudatos károkozás eszközének tekinti. Mindezzel együtt új, a kormányzati politikába simuló, koherens, összességében megfellebbezhetetlen pedagógiai elméletet, azaz ideológiát és ezeket alátámasztó humanizmust sugalló racionális cselekvési minták sokaságát mutatja be, amelynek az elfogadására, követésére és a korábbi megtagadására buzdítja az oktatási ágazat munkásait. Az ilyen írások hatékony agitációs és propagandaeszközként funkcionáltak.

Ugyanebben az évben, még belügyi alkalmazottként, a gyermektanulmányozást és a gyermektanulmányozókat lejárató, megfélemlítő kampány egyik további állomásán Makarenko a *Pedagógiai hősköltevény*ből adott elő a moszkvai Pedagógiai Főiskolán, majd a helyi Komszomol meghívásának eleget téve a Kagapov golyóscsapágygyárban – mindkét helyen meleg fogadtatásban részesült. A Kommunista Művelődésügyi, más fordításban Pedagógiai Főiskolán¹³ Makarenko előadásában idéz a *Pedagógiai hősköltevény*ből: a „pedológia évszázados sarlatánság, a régi és nyugati pedagógia nem segíthet rajtunk...” (Csepeli, 1972. 26.). A ma már mérsékelten ismert Dobrohotov, a pedagógiai tudományok doktora a hozzászólásában kijelentette: „ez a könyv segít abban, hogy tökéletesen leleplezödjék a párt által is elítélt áltudomány, a pedológia, és segít abban is, hogy visszanyerje jogait a pedagógus és a pedagógia. Hangsúlyozta (a neveléstudós) a »Pedagógiai hősköltevény« különleges jelentőségét az adott társadalmi helyzetben [a tisztogatásra utal], s a művel való megismerkedést minden pedagógus számára ajánlatosnak tartotta.” (idézi Bakó és Bárdossy, 1988, 75.)

A fentiekből következik, hogy 1937–39 között, a halála előtti években Makarenko ezek szerint a Párt támogatója volt, olyannyira, hogy az új oktatáspolitikai implementálásában

tevékenyen részt vett, ám helyzetének megromlását mutatja, hogy az ukrainai politikai rendőrségi vezetés félreállításának idején elmenekült.

A fentebb említett tények nem, vagy csak igen nehezen illeszthetők be a későbbiekben felépített Makarenko-mítoszba,¹⁴ mivel itt két, egymást kizáró szempontról van szó. Az ország valamennyi iskolájában folyó nevelőmunka új céljainak és módszereinek elfogadtatásán dolgozó politikai marketing célja a mintaadás, a meggyőzés volt, ehhez igazították Makarenko szavait és tetteinek indítékát, ahogyan a fentebb említett Dobrohotov szavai mutatják. Ezzel magyarázható, hogy Makarenko életének a belügyi szervekkel való szoros együttműködését évtizedekig tudatosan homályban hagyták. Érthető, hiszen nehéz hősünket jámbor, gyermekszerető pedagógusként beállítani úgy, hogy vele együtt a rettegett és rémisztő erőszakszervezetre is ugyanaz a kedvező fény vetüljön. A másik szempont pedig annak a feltárása lenne, hogy valójában mi is történt Makarenko munka-kommunájában, miképpen alakult a feltehetőleg nyomós okkal otthagytott telep és a telepesek sorsa (valószínűleg a fiatalokú elitéltek általános intézménye lett belőle). Az ilyenfajta, homályban hagyott elemek miatt Makarenko örökségében több a mítosz, mint a valóság (Alston, 1979). Sohasem könnyű dolog tisztán látni ebben a sötét és kavargó világban.

Makarenko a háború utáni Európában

Kétségtelen, hogy a szovjet érdekszférán belül nagyobb ismertségnek örvendett Makarenko, mint Nyugat-Európában, hiszen a megszállt és a totalitáriussá váló nemze-

tállamokban nagyobb hatékonysággal dolgozhattak az új politika implementálói, mint a többpártrendszerű, politikai tekintetben megosztott polgári demokráciákban. A nyugati, főként francia, olasz baloldali értelmiség, a kommunista pártok, a szakszervezetek és a baloldali pedagógus szövetségek meglepő összhangban, híven támogatták a szovjet politikát a hetvenes évekig, a moszkvai függőséget felmondó eurokommunista fordulatig.

A népi demokráciákban Makarenko tevékenységének és személyének promotálása a hidegháborús, Nyugat-Európa-ellenes általános kampány egyik eleme. Ekkor lett ismét ellenség a nyugat-európai pszichoanalízis, a pszichológia, a fejlődéslélektan, a genetika, a biológia és a reformpedagógia területe és művelői.¹⁵ És velük együtt mindaz és

A népi demokráciákban Makarenko tevékenységének és személyének promotálása a hidegháborús, Nyugat-Európa-ellenes általános kampány egyik eleme. Ekkor lett ismét ellenség a nyugat-európai pszichoanalízis, a pszichológia, a fejlődéslélektan, a genetika, a biológia és a reformpedagógia területe és művelői.

És velük együtt mindaz és mindazok, ami és akik valamilyen módon Nyugat-Európához kötődtek. A szovjet érdekszféra országaiban Makarenko lett a háború utáni uralkodó pedagógiai eszmék követendő példáinak egyike, az 1948–1956 közötti időszakban

Makarenkót „a szocialista neveléstan eredeti felhalmozása” jellegadó személyének mutatták fel (Gáspár, 1988. 6–87).

Műveit a korszak egyik meghatározó neveléstudósa emlékei szerint a pedagógusok egy része „lelkesedéssel és megrendüléssel fogadta” (Szarka, 1966. 1., idézi Gáspár, 1986. 7.).

mindazok, ami és akik valamiképpen Nyugat-Európához kötődtek. A szovjet érdekszféra országaiban Makarenko lett a háború utáni uralkodó pedagógiai eszmék követendő példáinak egyike,¹⁶ az 1948–1956 közötti időszakban Makarenkót „a szocialista neveléstan eredeti felhalmozása” jellegadó személyének mutatták fel (Gáspár, 1988. 6–87). Műveit a korszak egyik meghatározó neveléstudósa emlékei szerint a pedagógusok egy része „lelkesséssel és megrendüléssel fogadta” (Szarka, 1966. 1., idézi Gáspár, 1986. 7.).

A moszkvai akarat létének kétségtelen jele, hogy a szovjet érdekszférába vont népi demokratikus országok mindegyikében szinte egy időben adták ki Makarenko legismertebb művét. Nem ez volt az első, belügyekbe avatkozó szovjet oktatásügyi intervenció, hanem az egységes alsó- és alsó középfokú iskola eggyé szervezése, és moszkvai termék volt mindegyik országban a középosztályellenes, populista politika (Sáska, 2015b).

Az új ember kovácsa Bulgáriában 1947-ben,¹⁷ Romániában 1946-ban,¹⁸ Lengyelországban 1949-ben¹⁹ jelent meg. Magyarországon a Magyar-Szovjet Társaság kezdeményezésére²⁰ 1947-ben, Lányi Sarolta fordításában és Várkonyi Hildebrand tanulmányával adták ki.²¹ Valószínűtlen a véletlen egybeesés, hiszen mindegyik ország kommunista pártja kampányt szervezett a regény és a sztálini oktatáspolitikai népszerűsítésére. Mérei Ferenc ugyanezzel a szemlélettel ismertette Makarenko munkáját a Kommunista Párt lapjában, a *Társadalmi Szemlé*ben (Mérei, 1951).

A Mérei Ferenc vezette Országos Neveléstudományi Intézet *Értésítője* első számának szerkesztői (Vajda György Mihály)²² állásfoglalása helyezte el Makarenkót a neveléstudomány politikai és szakmai terében: a „haladó pedagógusok, élükön Makarenko-val, kezdettől fogva harcot folytattak a pedológusok hamis és antimarxista törekvései ellen, s a harcot a [szovjet] párthatározat végképp az ő javukra döntötte el” (ONI, 1949. 3.).

Az egységes Makarenko-kánon létrejöttében komoly eredményt ért el az OSZSZK Pedagógiai Tudományok Akadémiája Neveléstudományi és Történelmi Intézetének A. Sz. Makarenko Pedagógiai Hagyatékát Tanulmányozó Laboratóriuma által, hogy megkezdte a pedagógus összes, valójában válogatott műveinek kiadását.²³

A tartalmi szempontból gondosan szerkesztett hét kötetet magyarul is megjelentették. Az első kötetet, szépirodalmi műfajban íródott tanregényét, az orosz eredetiben a romantikus címet viselő *Pedagógiai költemény*t a tudományos kézikönyvek esetében megszokott módon tárgymutatóval látták el, vélhetően azért, hogy a kötelező továbbképzések előadóinak és hallgatóinak leleplező munkáját is segítsék. A szocialista közönségnevelés minden eleméről, technikájáról ekképpen könnyebben lehetett tájékozódni, ahogy az ellenség mibenlétéről is. A tárgymutatóban a szerkesztő E. N. Medinszkij és I. A. Kairov²⁴ feltüntette a pedológia ferdítéseit a 117., a 246–247., a 337–338., a 436., a 440. és az 519–521. oldalakon (Kairov és Medinszkij, 1956, 683.).

Makarenko könyvét a politikai tisztogatás eszközeként is használták, Magyarországon bizonyíthatóan. Makarenko tárgymutatóban kiemelt, ellenséget leleplező szavait vádpontként szegezte a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Mérei Ferencsel és az általa vezetett Országos Neveléstudományi Intézettel, a korábban említett Vajda György Mihállyal, a későbbi neves irodalmárral, valamint Ortutay Gyulával és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal szemben, 1950 márciusában. A határozat szövegének jól tájékozott összeállítója a magyar viszonyokra ültette át Sztálin oktatáspolitikáját.

Makarenko, a pszichológus

A pedológiát, a pszichoanalízist érő politikai indíttatású, csinált vád (idealizmus és kozmopolitizmus) és az akkurátusan végrehajtott ítélet után a pszichológiának e tudományterülete megsemmisült, jellegadó művelőinek többségét ellehetetlenítették, némelyeknek a trockizmus vádjával kioltották az életét (Pléh, 2010; Kovai, 2016; Sáska, 2011). Ebből

tudható, hogy honnan eredt a probléma. Hílt helyükre a Szovjetunió Kommunista Pártja jellegzetes ideológiai bázison nyugvó kultúrát teremtett; 1946-ban a logika és a pszichológia oktatásának elrendelésével megteremtették a marxista, materialista alkalmazott és elméleti pszichológiát, az előbbit a filozófiai intézetben, az utóbbit a tanárképzésben (Péter, 1954a. 71.). Az alapvetően élettani irányultságú pavlovi reflex-elmélet és a (sztálini értelmezésű) marxi filozófiából levezetett pszichológia képviselői ettől kezdve az idealista világnézet és a polgári filozófia szocialista alternatíváját képviselték.

Korábban, még a harmincas évek közepén a nyugati eredetű tudományos pszichológia területe fizikai és szellemi értelemben üressé vált, eképpen nagy lehetőség nyílt a naiv pszichológia előtt. Elvileg bárki lehetett hivatásos pszichológus, aki hétköznapi tapasztalataira építkezett (mint Makarenko is), ha úgy vélték róla, hogy rendszerkonform, vagy éppen halála után a politikai kurzus céljaihoz eszközként használható a tevékenysége.

A harmincas évek második felének oktatáspolitikai felfogása szerint a 'jó pedagógus' egyben 'jó pszichológus' is, érveik szerint a pedagógusnak a kommunista ember hatékony neveléséhez 'ismernie' kell a gyereket (Ewing, 2001). A gyermek nevelése és oktatása, az ehhez illesztett technika végletekig leegyszerűsített fiziológiai tételeken alapult, a Pavlovra hivatkozó politikai pszichológia vált kötelezően követendő modellé.

A 20. század elején az egymással vetélkedő Behtyerev és Pavlov reflex-felfogásából a hatalom a fiziológiai Nobel-díjas Pavlovot hirdette ki győztesnek és marxistának. A hatvanas évek Magyarországnak iskolai tankönyveiben is szerepelt a feltétlen és a feltételes reflex tétele, amely szerint a kutya etetésekor megindul a nyáleválasztása, amit az örökölt feltétlen reflex vált ki. Azonban, ha az etetéssel egyidőben csengő is megszólal, akkor egy idő után már a csengő hangjára is felgyülemlik a nyála, noha ételt nem is kapott az állat. Kialakult benne a feltételes reflex, amit, ha folyamatosan nem erősítenek meg, azaz elmarad a kondicionálás, a feltételes reflex kihuny.

Az emésztési kísérletek eredménye az iskolai alkalmazás lehetőségét csillantotta fel a társadalmi fejlődés irányítóiban. A reflexológia logikájára épített tanulásemélet született, ami a gyermekfejlesztés hatékonyságnövelését célozta meg, és vele együtt magával hozta a totális nevelhetőség pedagógiai optimizmusát. Makarenko optimizmusa a megjelenésre is kiterjed: a „fiatalság mindig szép, ha helyesen nevelődik, helyesen él, helyesen dolgozik és helyesen örvendezik” (idézi: Papp, 1977), mindez csupán a helyes nevelés kérdése, aminek a tartalma az 'objektív érték'. Ez a felfogás, gondolkodásmód azonos a vallásos gondolkodásmóddal: az érték axiomatikus, van, amit azonban fel kell kutatni, szolgálni, helyes (értékközpontú) pedagógiai módszerekkel terjesztetni. Éppen ezért kell küzdeni mindazzal, amit helytelen, mert értéktelen. Csakhogy esetünkben a helyes gondolkodás, a helyes életmód és munkakultúra és a helyes magatartás értékalapja nem metafizikai lényből fakad, hanem a kommunizmus utópiájából: gyakorlatilag az államot vezető személy akaratát igazolja.

Noha a kromoszómákhoz kötött örökletesség objektív voltát Mendel (1822–1884) borsó-kísérletei alapján többször megismételt, egymástól független kísérletekkel igazolták, a szovjet szocializmusban tudománytalannak tekintették munkásságát, mint August Weismann (1934–1914) megállapítását is: azt, hogy az öröklődés az ivar-, és nem a testi sejtekhez kötődik, következésképpen kizárt, hogy az élet során szerzett tulajdonságok öröklődjenek. Ugyanerre a sorsra jutott Thomas Hunt Morgan (1866–1945) is. Nem számított, hogy 1933-ban orvosi Nobel-díjat kapott, mivel a muslicák szabályozott szaporodása alapján kimutatta, hogy az öröklés hordozói, a gének a nemi kromoszómákon helyezkednek el. A szovjet tudománypolitika elutasító magatartásának a motívuma szerint ezen személyek eleve ellenségek, mert a kapitalista nyugati országok fiai voltak, továbbá kutatási eredményeik nem illeszkedtek az ember és a társadalom, a természet totális átalakíthatóságát hirdető szovjet szocialista eszméhez, vagy inkább ideológiához. Kétszeresen is a szovjet szocializmus ellenségeinek tekintették őket.

A szovjet politika eldöntötte az érvezredes vitát, hogy a növények, állatok és az emberek tulajdonságainak átörökítésében az életük során szerzett környezeti hatásoknak nagyobb szerepük van a nemi kromoszómákhoz képest. Állást foglaltak abban a kérdésben, hogy az embernek sincs veleszületett, örökletes tulajdonsága, hanem a társadalom alakítja ki karakterét. Következésképpen a környezeti hatást meg is lehet szervezni, ez a sztálini dogma nemcsak a nevelés fontosságát emelte ki, hanem ez lett főként a növénynevelés módjának az ideológiai alapja (Fáry, 2017. 147–169.).

A Szocialista Munka Hőse (1945), a Lenin-rend birtokosa, az Állami Sztálin Díj háromszoros (1941, 1943, 1949) kitüntetettje, Trofim Gyenyiszovics Liszenko (1898–1976)²⁵ élete végéig tagadta a 'burzsoá érdekeket szolgáló' idealista és metafizikai Mendel, Morgan, Weismann öröklésre vonatkozó, többszörösen igazolt megállapításainak érvényességét (Liszenko, 1948. 10–17.). A környezeti hatások meghatározó erejét és tényét az iskolázatlan, tapasztalati alapon növénynevelő Ivan Vlagyimirovics Micsurin (1855–1935) eredményével és Marx materializmusával igazolta. Malthus a népességnövekedés magas és az élelmiszertermelés alacsonyabb üteméből levont riasztó következtetése eleve reakciós volt a jólétet, a bőséget és a töretlen fejlődést ígérő ideológia közegében. Ezért is fogadta Sztálin örömmel a hatalmas terméshozamú ágasbúza létrehozásának ígérését, és ugyanezért fordult Liszenko felé bizalommal Hruscsov, aki bőtermésű kukoricafajtát ígért (Bereczkei, 1998).

Témánk tekintetében mellékes, hogy mennyiben volt igazolható Liszenko tétele (egyáltalán nem), e helyen nem is fontos, hogy e képtelen nézet mennyiben vetette vissza a mezőgazdaság termelőképességét, mennyiben paralizálta a szovjet genetikai gondolkodást, és a mendelizmus hány képviselője került munkatáborba (Fáry szerint ezren). Számunka a messzire ható központi politika mechanizmusa az érdekes: az, hogy a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Központja előzetesen jóváhagyta Liszenko a Mezőgazdasági Akadémia 1947. évi ülésén a Mendel–Morgan–Weismann-genetikát kiátkozó előadásának a szövegét (Liszenko, 1948. 128.). Ezek szerint Liszenko a hatalom bábja és egyben kegyence is volt, a sztálinizmus és a liszenkoizmus kölcsönösen feltételezi egymást.

A környezeti hatások vitathatatlan elsőbbségét megállapító, pártos álláspont a neveléstudományban is érvényesült. A hivatalos pedagógiai felfogás azonosult a tudatosan tervezett környezeti hatások átütő erejét képviselő liszenkói irányzattal, axiómának tekintette, hogy az ember 'tisztá lappal' jön a világra, elhanyagolható mértékű a genetikai meghatározottsága (Johnson, 2010. 546–547.).

A környezeti hatások vitathatatlan elsőbbségét megállapító, pártos álláspont a neveléstudományban is érvényesült.

A hivatalos pedagógiai felfogás azonosult a tudatosan tervezett környezeti hatások átütő erejét képviselő liszenkói irányzattal, axiómának tekintette, hogy az ember 'tisztá lappal' jön a világra, elhanyagolható mértékű a genetikai meghatározottsága (Johnson, 2010. 546–547.).

A tiszta lapra bármi írható, s aki ezt tagadja, az nem hisz sem az ember átalakíthatóságában, sem abban, hogy a hosszú ideje elmaradott országból az egyenlők és jólétben élők országa felépíthető. Ebből fakadóan az objektív genetikai korlátokról szóló állítások nem is lehetnek igazak, éppen ezért a kártékony tévtanok terjesztése káros, sőt bűnös, tiltandó tevékenység.

A tiszta lapra bármi írható, s aki ezt tagadja, az nem hisz sem az ember átalakíthatóságában, sem abban, hogy a hosszú ideje elmaradott országból az egyenlők és jólétben élők országa felépíthető. Ebből fakadóan az objektív genetikai korlátokról szóló állítások nem is lehetnek igazak, éppen ezért a kártékony tévtanok terjesztése káros, sőt bűnös, tiltandó tevékenység.

A kondicionálás sikere a nevelés és az oktatás hatékony módszereinek kidolgozásától és helyes alkalmazásától függ. A személyi kultusz éveinek érvrendszerében minden arról szólt, hogyan semlegesíthetők az iskolán kívüli világból érkező káros hatások, s nem volt már akadálya, hogy pedagógiai munkával a gyermek gondolkodását, tudását olyanná formálják, amelyet az államérdek kíván.²⁶ Ez adta a helyes nevelés tárgyát.

A pedagógiai optimizmus megalapozottságát materialista lélektani tételekkel legitimálták a tudományos szocializmus alapján vezetett országban, a tévedés lehetőségét eleve kizárva, fejlesztő kísérletekkel igazolták a kondicionáláson alapuló módszer alkalmazhatóságát. Ezekre az eredményekre hivatkozva a szocialista neveléstudomány igazoltnak látta, hogy a pszichológia eredményeire támaszkodó oktatás-nevelés mindenható szerepet játszik a gyermek fejlesztésében. Sztálin halála után azonban a tudományosság politika szabta kritériumai megváltoztak, a korábbi felfogást már elméleti torzulásként és vulgarizáló tendenciaként értékelték²⁷ (Salamon, 1977. 99.), mindettől függetlenül azonban tovább keresték a személyiség fejlesztésének helyes és objektív útját, módját.

Az ember, a gyermek személyiségének kialakítása, végső soron fejleszthetősége az államszocializmusban eminens ügy, hiszen az elmaradottság felszámolása, a szocialista társadalom eredményes építése ezen is múlik. A hetvenes évek végén Salamon Jenő, az ELTE Fejlődépszichológiai Tanszékének vezetője fejtette ki a Nagy Októberi Forradalom 60. évfordulóján tartott tudományos ülészakán: be kell bizonyítani, hogy az „ember sokkal intenzívebben fejleszthető, mint azt korábban bárki is elképzelhette” (Salamon, 1977. 97.). A nevelépszichológia továbbra is az államérdek szerint cselekedett a többféle elméleti koncepciót megengedő posztsztálini időszakban.

A személyi kultusz alatt felépített Makarenko-mítosz elemévé vált a pedagógiai optimizmus hirdetése, az ember intenzív átformálhatóságának a hite, amit a kurzus Anton Szemjonovics rendkívüli pszichológiai éleslátása bizonyítékának tekintett.

1949-ben V. N. Kolbanovszkij a *Szovjetszkája Pedagogika* 3. számában *Makarenko mint pszichológus* címet viselő tanulmányában kijelenti, hogy Makarenko „pszichológiai éleslátással felismerte [...] a régi pszichológia teljes alkalmatlanságát arra, hogy feltárja az emberi személyiség lényegét és megmutassa megváltoztatásának útjait, ami pedig a pedagógia legfontosabb feladata [...] Visszautasítva a régi pszichológiát, mint olyan tudományt, amely alkalmatlan arra, hogy a pedagógia gyakorlati feladatait megoldja” (idézi: Snyirman, 1951).

Nem lehet kétségünk afelől, hogy tudatos politikai marketing az, amit a *Szovjetszkája Pedagogika* Makarenkónak tulajdonított, de ennek nem mond ellent, hogy maga is hitt egy-egy kommunár jellemének megváltoztatásában, a gyermekvédelmi kényszernevelés közegében.

A robbantás elmélete

Makarenko erőnyeit foglalja össze a közelebről nem ismert I. Sz. Petruhin neveléstudós az *Maladaja Izvetija* lapban. Elsőnek az „új iránti érzékét” emeli ki, másodjára „a kommunista viselkedés készségeinek nevelését”, harmadjára a „kommunista humanizmus” megvalósítását, majd a „gyermekközösség nevelőerejének” erősítését és végezetül a „robbantás” elméletét (Petruhin, 1953, 96.). Hagyjuk másokra az elsőként említett állítások jelentésének feltárását, maradjunk az utolsóként említett innovációnál.

Az államszocialista berendezkedés, mint valamennyi totalitárius állam, hatékony működése az állampolgárok fegyelmezett magatartásán (is) alapult. A társadalom tagjai szorosan követik a jogszabályokat, betartják az erkölcsi normákat, azonosulnak az állam célkitűzéseivel. A pedagógia, a népművelés célja az öntudatos, akár önfeláldozó, önként vállalt fegyelmi emberek nevelése, akik elfogadják, hogy egyéni szempontjaikat alá kell vetniük iskolájuk és tágabb közösségük érdekeinek, csoportjaik pedig minden esetben elsőbbséget kell, hogy adjanak a társadalmi szempontoknak, azaz az államérdeknek, amelyet a párt ismer fel, képvisel és érvényesít. A meggyőzően kívül kényszerítik a helyes iránytól eltérő egyéneket hibás magatartásuk felhagyására, mert az ösztársadalmi érdekeket veszélyeztetik (Polyák, 1999), s beilleszkedőkkel kell formálni őket. A kényszerítő, nevelő eszközök egyike a „robbantás” módszere.

Makarenko (vagy a műveinek kiadója) Sztálin totális államában a robbantást mint az ösztársadalmi szükséglethez igazítható személyiség alakításának alkalmas módszerként, valamennyi gyerek átnevelésének, a fegyelem megteremtésének általánosan használható technikájaként állította be (Makarenko, 1949a, 1949b, 1949c). Azt látom, hogy a kényszernevelés intézményeiben uralkodó viszonyokat, amelyekben Makarenko élt, és amelyeket pedagógiai módszereivel maga is alakított, az ország egészére is érvényesnek emelték és alkalmazhatónak tekintették a politika formálói. Ez lett a szovjet típusú szocialista nevelésméлет egyik alapvetése 1940 után, a másik pedig a kondicionálás.

Később, a hatvanas években, a sztálini korszak normáira utalást sem téve, Pataki Ferenc fejti ki a robbantás módszer technikáját, szociálpszichológiai nyelven, szakmai-leíró stílusban, mintha értékmentes dologról lenne szó.: „a robbantás [...] módszer [...] arra szolgál, hogy meggátolja a defektív viszony kifejlődését és akuttá válását. Segítségével azt kívánjuk elérni, hogy az egyén többé-kevésbé súlyos személyes megrázkódtatás vagy pozitív színezetű érzelmi megrendülés árán rádöbbenjen korábbi indítékainak, távlati és egész magatartásának társadalmi és közösségi magatartásának lehetetlenségére”. Ez a pedagógiai módszer felrobbantja „azokat a viszonyokat, amelyek a korábbi *eltorzult személyiség* (kiemelés tőlem, S. G.) beállítottságát alkották” (Pataki, 1966, 506.). Ezáltal a helyes irányba fordul a személyiség, a kontrollált, irányított szocialista társadalom viszonyai közé illeszkedve.

A Pataki Ferenc által lefestett 'társadalmi és közösségi magatartás lehetetlensége' valójában a Kádár-korszak hatvanas években uralkodó neveléstudományának, nevelés-
lélektanának a politikai értékrendje.. A pedagógiai cselekvés érték tartalma empirikusan azonos a létező államszocializmussal, amelyben a robbantás kivitelezőjének természetes munkaeszköze a korlátlan autoritás. A 'normális viszony' egy majdani, soha meg nem valósuló társadalom megelőlegezését jelenti, metafizikai állítás csupán, ami a hetvenes évek elején már mosolyt váltott ki a fiatalok körében.

A diákságban a helyes „társadalmi és közösségi magatartás” kialakítása az évtized végére reménytelennek tűnt a háború után született generációkban, vele együtt Makarenko mintája a gyakorlatban követhetlenné vált. Megváltozott az idő, olyannyira, hogy a hetvenes évek végén a Szovjet Neveléstudományi Akadémia alelnöke, Makarenko és a hrucsovi korszak új értelmezésében, a kommunista nevelés tartalmát kibontó Szuhomlinszkij (1918–1970) örökségét (válogatott írásai: Szuhomlinszkij, 1975) helyezte el a neveléstörténeti tanulságok közé. Erről a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából, az ELTE BTK Neveléstudományi és Lélektani tanszékcsoportja tudományos ülészekán Szarka József (az Országos Pedagógiai Intézet igazgatója és 1978-tól a Neveléstudományi Tanszék vezetője) előadásából értesülhetünk (Szarka, 1977. 18.). Makarenko formálisan ekkor veszítette el állami és oktatáspolitikai aktualitását, monolit értelmezését, a pedagógia világában az egységes megítélése végképp feldarabolódott.

A hatvanas évek végén azonban még élt az a felfogás Magyarországon, hogy a pedagógus alkalmazásában a „robbantás” módszer olyan erős élményt vált ki a tanítványában, amely visszaállítja a gyermek a kollektívához való normális viszonyát (Illésné, 1969. 504.).

Még a rendszerváltás után megjelent főiskolai kriminálpedagógia olvasókönyv is azt közli: Makarenko az „ún. »robbantásos« módszer alkalmazását kizárólag »átnevelési« eljárásnak tekintette. E módszer lényege, hogy a nevelő pedagógiai céltudatossággal pszichikus konfliktust hoz létre, azzal a reménnyel, hogy hatására a torzult személyiség tulajdonság dehonesztálódik, elveszíti érvényesülési feltételeit, meggyengül pszichés stabilitása” (Mankó, 2001).

A helyzet és a módszer több szempontból is visszás. Makarenko szövegét olvasva kézenfekvő, hogy a puha, a lélektani sokk módszertanát a durva sokk: a fizikai erőszak (a pofon)²⁷ elutasításaként mutatta be. Csakhogy az állami és pedagógiai szaksajtó a fizikai terror dermedt éveiben harsányan éljenezte a pedagógiai kommunista humanizmus e magas fokát. Feltűnő azonban, hogy a neveléstudomány korabeli vagy hatvanas évekbeli orgánumai – ismereteim szerint – sehol sem számoltak be sikeresen alkalmazott „robbantásról”, csak a módszertanáról (Gmurman, 1963. 164–165.).²⁹ Talán azért, mert az efféle kísérletek eredménye ritkán üdvözítő, vagy pedig azért, mert e módszer politikai üzenete – a posztsztálini szocializmusban rendszerszintű terror nincs – fontosabb volt, mint a robbantás eredményessége.

Tudjuk, hogy a belügyi rendőrség gyermekvédelmi intézményének módszerét változtatás nélkül követendő példaként ajánlotta a neveléstudomány az ország valamennyi iskolájának. A kriminálpedagógiai eszköztár univerzális használata az államszocialista ország kultúrájának éppúgy a része, mint a terror alkalmazása a sztálini korban. Azt hiszem, hogy a Makarenkóról kialakított humanista és a sztálinista kép kettőségének a magyarázatát találtuk meg.

Míndezen mellett a posztszocialista korszakban többnyire elvetett eszme az emberek átnevelésének gondolata, azonban néhány forrás alapján úgy tűnik, hogy csak a kriminálpedagógia, illetve a gyermekvédelem területén fennmaradt a sztálini kontextusból kiemelt makarenkó-i metódus öröksége. Itt él tovább a „robbantás módszer”, eufemisztikusan „hirtelen” vagy „közvetlen ráhatás” néven (Nemeh, 2016).

Napjaink uralkodó álláspontja határozottan elutasítja a robbantás vagy a hirtelen pedagógiai ráhatás módszerét. Víg Sára szíves közlése szerint a következetesség, megértés, megértetés a ma üdvözítő nevelés irányelvei, ami kizárja a hirtelen, azaz a váratlan ráhatást, ami elsősorban lefagyást, frusztrációt vált ki, a későbbiekben pedig agressziót okoz. A gyermekvédelemben és a kriminálpedagógia területén ma a preventív eszközök használata, és ezek hosszú távú, kiszámítható alkalmazása a pedagógiai gondolkodás fő iránya.

Munka és iskola

A kényszermunkatáborok és a sztálini értelmezésű szocialista munkaiskola szervezeti eleme a Makarenko nevéhez kötött munka-kommunában találkozott: a diákok – vagy ahogy őket nevezték: a kommunárok (Hillig, 2002) – a telepük, a lakóhelyük és a munkahelyük közötti utat futva tették meg (Tyer-Gevondjan, 1952). Az tudható, hogy a gyakorlatias termelőközpontú irányítás és az elvi pedagógiai szempontok párharcában a pedagógia mindig a vesztesek sorsa jutott.

A gyárban a FED márkájú (Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkij, a politikai rendőrség, a Cseka első vezetője) fényképezőgépet és elektromos fűtőt állítottak elő az állami neveltek. Az osztagokat, a kommunárok szűkebb közösségét a gyári termelés logikája

szerint alakították ki. Ahány műhely, ahány műszak, annyi osztagba szervezték a nevelés alanyait (Pataki, 1966. 133.). Ez a szervezési mód sohasem került be a későbbi közösségi nevelést igénylő poszt sztálini, de az eszmei kontinuitást fenntartó szocialista pedagógiai kánonba.

A termelő munka – öngazgató kommuna rendszerben Makarenko funkcionális szerepe a hatékony gyermekmunka háttérének a megteremtése volt, amit ő az adott körülmények között nehezen viselt el. Kettős, vagy inkább párhuzamos világokban élt: humanista ideákról, autonómiáról, a nevelők és növendékek természetes közösségéről, az együttműködésen épülő önkormányzatról beszélt (Trencsényi, 1988. 5.). A pedagógia, a tág értelemben vett iskola, a nevelés elsőbbségét hangoztatta, szavai szerint a Dzerzsinszkij munka-kommunában teljes az önellátás, nem szorulnak a külvilágra. Minden együtt van: az igazi tízosztályos középiskola, a színház, a gazdag könyvtár, sőt még a melegház is, ahol a kommunát díszítő virágokat gondozzák a kényszerneveltek, ezeken kívül a szellemi és a fizikai tevékenység egyenragúságát garantáló két üzem. Ebben a nevelésorientált intézményben Makarenko szavai szerint Marx szellemében már nem az elidegenedett, egyoldalú, hanem a mindenoldalúan fejlett ember nevelődik, hiszen zárt rendszer alkot az oktatás, a színjátszás, a kertészkedés a termelőmunkával, valamint a test fejlesztésével (Csepeli, 1972. 26.). A valóságban azonban az előállítandó fényképező- és fűrógép megsabott teljesítést élvezett megfellebbezhetetlen elsőbbséget, a jóságos és humanista pedagógiai szavak elfedték az avatatlan és a naivan hívő szemek elől az egészen más racionalitáson alapuló valóságot.

Makarenko szavai azonban nagyon súlyosak, amikor a nevelőközösség társadalmi közegét írja le. A 'nevelés célja' kifejtése közben említi meg, hogy az egyén a szocialista közösség foglya, mint írja: a „Szovjetunióban *nem létezhet egyén közösségen kívül* [kiemelés tőlem, S. G.], és ezért nem lehetséges elkülönült egyéni sors, egyéni út és boldogság sem, amely szembeáll a közösség sorsával, boldogságával” (Makarenko, 1985. 133.). Az egyént totálisan ellenőrző sztálini állam gyakorlatának nevelésfilozófiai leírását kapjuk. A realitásokat nézve igaza lehet Makarenkónak, hogy a telepi nevelésnek és a gyári termelési logikának a szerves egysége teremt fegyvelmező közösséget, amiben élni jobb lehetett, mint a gyermekbandák veszélyes és rémisztően kegyetlen világában. Ez a humanizmus kerete, aminek Sztálin országában a tények ismeretében valóban van realitása, azonban a kommunista utópiában nehéz számára helyet találni. A tények elhallgatásának mindig

*A termelő munka – öngazgató kommuna rendszerben
Makarenko funkcionális szerepe a hatékony gyermekmunka háttérének a megteremtése volt, amit ő az adott körülmények között nehezen viselt el. Kettős, vagy inkább párhuzamos világokban élt: humanista ideákról, autonómiáról, a nevelők és növendékek természetes közösségéről, az együttműködésen épülő önkormányzatról beszélt (Trencsényi, 1988. 5.). A pedagógia, a tág értelemben vett iskola, a nevelés elsőbbségét hangoztatta, szavai szerint a Dzerzsinszkij munka-kommunában teljes az önellátás, nem szorulnak a külvilágra. Minden együtt van: az igazi tízosztályos középiskola, a színház, a gazdag könyvtár, sőt még a melegház is, ahol a kommunát díszítő virágokat gondozzák a kényszerneveltek, ezeken kívül a szellemi és a fizikai tevékenység egyenragúságát garantáló két üzem.*

nyomás okai voltak a totalitárius rendszerekben. Ebben a társadalmi és politikai légkörben elégitette ki Makarenko a sztálini munkaerőszükségleti elvárásokat is, alátámasztotta tervével és érveivel a nevelés szocialista ideológiáját, az iskolai közösségek szervezési módját. Erre használták Makarenko személyét és módszerét, nemcsak utólag.

A gyermeknevelésben, még a hatvanas évek elején is mintaadó politikai rendőrség szerepe 1935 után tovább erősödött. Ez év áprilisában a Szovjetunió és az Össz-Ukrajnai Tanácsok Központi Bizottsága határozatot hozott a „fiatalkorúak bűnözése elleni küzdelem”-ről. E határozat alapján állították fel a Fialat Bűnelkövetők osztályát – alighanem az NKVD munkatábor osztálya részeként, amelynek élére nagy hatalommal a harkovi Dzerzsinszkij kommunából hősünk került. E központi bizottsági határozat szellemét jól érzékelteti, hogy már a 12 éves korú bűnelkövetőket is halálbüntetéssel lehetett sújtani, az enyhébben elítéltek neveléséről az NKVD Fialat Bűnelkövetők Osztálya gondoskodott (Abarinov és Hillig, 2000).³⁰

A munkaiskola és a büntetésvégrehajtás tábora közötti szervezeti rokonság tényére, a két terület közös kultúrájára világít rá Gmurman egy Makarenkónak tulajdonított idézete a *Fegyelem az iskolában* címen 1963-ban magyarul is kiadott könyvében. Makarenko pedagógiai célú büntetés-technikája megválasztásának elvét „a forradalmi tisztaság, a párthoz való hűség, az erkölcs és a kiemelkedő forradalmár” sztálini kor szimbóluma, Dzerzsinszkijtől vette át, vélhetően 1935 és 1937 között. A Cseka vezetője szerint „csak az az eszköz javíthatja meg a vétkest, amely tudatosítja benne, hogy helytelenül cselekedett, hogy másképp kell élnie és cselekednie” (Gmurman, 1963. 165.). A sztálini kor szelleme jelenik meg itt a konszolidáló Kádár-rendszer első éveiben kiadott mértékadó munkában.

Makarenko tettei, habitusa, írói munkássága tette lehetővé, hogy a látszat és a valóság közé Patyomkin-falat húzzon a politikai marketing és a propaganda jellegű államszocialista neveléstudomány.

A mítosz fakulása

A ’munka és közösség’ a sztálini időszakban már alapvetően más lényegű volt, mint a forradalom utáni Lunacsarszkij-időszak munkaiskolájának világa, aminek az a bűne, hogy „nem tudott szabadulni néhány divatos elméleti hatástól (freudizmus, eugenika, morganizmus)”, miképp a kultusz kezdete után harminc évvel kiadott magyarországi *Pedagógiai Lexikon* leszögezte (Nagy, 1978. 478.). A sztálinizmus a legitim szocialista neveléstudomány eszmevilágában a hetvenes évek második felében még élt és hatott. Olyannyira, hogy a hatvanas évek közepének gazdasági és oktatáspolitikai fordulatának az idő szerinti konzervatív, baloldali ellenzéke a Makarenko képviselte értékeket tartotta mérvadónak (Sáska, 2018), egészen a rendszer összeomlásáig.³¹

A politechnikai oktatási reform teljes visszavétele és a tudat formálását elutasító, azaz a sztálini szocializmus-moddal szakító, piaccgazdaságot építő, az ideológiát háttérbe szorító politikát rövid életűnek tartották, s Makarenko általuk megismert – hamis – pedagógiai modelljét időtállóbbnak és a maguk részéről helyénvalónak tekintették (Bakó, 1988. 167–174.). Székely Endréné jelentette ki, hogy a reformerekkel szemben „zöld utat [...] a marxista pedagógiának [...] lehetőséget kell adni a „néppel összeforrott pedagógusok és pedagógusok alkotó kezdeményezéseinek” (Székelyné, 1966. 47., idézi: Bakó, 1988. 169.). A szerző vélhetőleg arra az ismeretlen számú pedagógusra gondolt, akik – Szarka József már idézett szavai szerint már a negyvenes években – izgatottan és megrendülten olvasták Makarenko műveit. Szokolszky István megfogalmazásában: „...a makarenkói életmű aktualitását azon a címen sem lehet vitássá tenni, hogy a jövő pedagógiája, és majd csak a szocializmus fejlettebb fokán válik igazán időszerűvé, amikor az iskola-internátusok³² lesznek a tipikus nevelőintézmények, bennük műhellyel,

vagy hozzájuk kapcsolt üzemmel” (Szokolszky, 1965. 2.). Mindez, Amartya Sen szavaival szólva, objektív illúzióknak bizonyult.

Makarenko életműve azonban a tények ismerete nélkül is hamarosan elveszítette az aktualitását, a szocializmus nem érte el a fejlettség azon fokát, amelyben efféle kollégium–iskola–termelőműhely együttesek létrejöttek volna, sőt a munkaiskola koncepciója, és vele együtt a politechnikai oktatás megvalósítása már a hatvanas évek közepén lekerült a napirendről (Sáska, 2018. 34.), csalódást okozva az első generációs szocialista neveléstudományos értékrend meggyőződéses híveinek (Tatai, 1999).

Míg a sztálini szocializmusban Makarenko személye az aktuális ágazati hősök cserélődő arcképcsarnokába került, az öröklés tényét, Mendel genetikáját tagadó, az örökletesség válónak tartott, tudatosan szabályozott környezeti hatásokkal hatalmas búzatermést ígérő növénynemesítő Liszenko (Gordin, 2012) az egy műszak alatt 227 tonna szenetet fejtő Sztahanov (Siegelbaum, 1990) és a téglaszállító szalag és a falazás hőse, Maximenko mellé. Arcképe és cikkei a *Pravdá*ban jelentek meg, Lenin háttérbe szorított özvegyével, N. K. Krupszkájával, és a Sztálin-báb M. I. Kalinyinnal együtt. E három utóbbi, példaképnek állított ember arcképe díszítette a birodalom iskoláinak falait.

Arcképüket időközben másokéra cserélték, Makarenko pedagógiai örökségét, ahogyan korábban idéztük Gáspár László szóhasználatát, a „szocialista neveléstant”, első, és részben a második generációja a végeredményt nézve mérsékelt sikerrel tudta megőrizni³² az 1968 óta, Gáspár kifejezésével élve, tartósnak bizonyuló „értékátrendeződés” időszakában.³³

Makarenko megismerhető párhuzamos világai közül elsősorban a szocialista állam gyakorlatának elemzését mellőző szocializmus-kommunizmus utópiája, benne a jobb jövőt hordozó szocialista nevelőiskola megteremtésének a vágya élt tovább utókor egyre szűkülő köreiben. E metafizikai-utópisztikus elem transzformálódott a társadalomtól, a politikától független szakmai ideológiává, ahogy a tértől és időtől függetlenül kiválasztott példaképet építő pedagógiai célzatú munkák alkotóival igen gyakran megessik; a laikus közbeszédben azonban csupán egy-egy rosszul idézet anekdota maradt meg Makarenko munkásságából.

Köszönetnyilvánítás

Itt köszönöm meg Lukács Péter és Trencsényi László észrevételeit és a források pontosításához nyújtott segítségüket.

Irodalom

- Alston, P. L. (1979). Landmarks in the Literature: Super Soviet Pedagogue. *New York University Education Quarterly*, 10(4), 28–32.
- Abarinov, A. & Hillig, G. (2000) *Die Versuchung der Macht. Makarenkos Kiever Jahre (1935–1937)*.
- Bakó Gyöngyi (1988). Iskolareform és Makarenko reneszánsz (1957–1967). In Gáspár László (szerk.), *A Makarenko-hatás magyarországi történetéhez*. Művelődési Minisztérium. 89–174.
- Bakó Gyöngyi & Bárdossy Ildikó (1988). A Pedagógiai Hősöktemény fogadtatásáról. *Magyar Pedagógia*, 88(1), 74–82.
- Bakonyi Pál (1998). A makarenkói hagyatékrol Nyugaton és Keleten – Újabb tájékozódás külföldi Makarenko-kutatásokról. *Új Pedagógiai Szemle*, 48(9), 81–88.
- Balabanovics, J. Z. (1963). *Anton Semenovich Makarenko: Cselovek i pisatel'*. Moskovskiy rabochiy.
- Bereczkei Tamás (1998). Tudás és hatalom: a Liszenko-ügy. *Természet Világa*, 129(3), 119–122.
- Bergen, Jr. T. J. (1997). More Myth Than Model in the Soviet Union: Anton S. Makarenko. *Journal of Thought*, 32(2), 47–56.
- Byblok, M. (1998). A. Makarenko és a lengyel pedagógiai Olimposz. In Petrikás Árpád (szerk.),

- Makarenko hagyatéka és az embernevelés kérdései a XX. század fordulóján. Nemzetközi Makarenko Fórum '98. Kézirat gyanánt: Széchenyi Általános Iskola, Miskolc, 17–23.
- Byblok, M. (1990). *Inny Makarenko: krytyczna analiza dzialalnosci, rozwoj mysli pedagogicznej i zastosowanie w ZSRR*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika,
- Conquest, R. (1989). *A nagy terror*. AB Független Kiadó.
- Csepeli György (1972). Új Makarenko-dokumentumok. *Valóság*, 15(10), 24–39.
- Edwards, R. (1991). *A. S. Makarenko's General Educational Ideas and Their Applicability to a Non-Totalitarian Society*. Loyola University Chicago, Dissertations 2755. https://ecommons.luc.edu/luc_diss/2755 Utolsó letöltés: 2020. 01. 16.
- Ewing, T. E. (2001). Restoring Teachers to Their Rights: Soviet Education and the 1936 Denunciation of Pedagogy. *History of Education Quarterly*, 41(4), 471–493. DOI: 10.1111/j.1748-5959.2001.tb00095.x
- Fáry Miklós Gábor (2017). A liszenkoizmus előzményei, tündöklése és bukása és utólete napjainkig a magyar növénygenetikában. *Debreceni Szemle*, 25(2), 147–169.
- Froese, L., Hillig, G., Weitz, S. & Wiehl, I. (1976–78, 1982, szerk.). *Makarenko, Anton. Gesammelte Werke. Marburger Ausgabe*. Otto Maier Verlag (Band 1., 2., 7., 9., 13., 1976–1978), Klett-Cotta (Band 3., 4., 5., 1982).
- Gáspár László (1988). A szocialista neveléstan eredeti felhalmozása (1947–1956). In Gáspár László (szerk.), *A Makarenko-hatás magyarországi történetéhez*. Művelődési Minisztérium. 8–89.
- Gehring, T., Bowers, F. B. & Wright, R. (2005). Anton Makarenko: The „John Dewey of the U.S.S.R.”. *Journal of Correctional Education*, 56(4), 327–345.
- Gmurman V. J. (1952). Makarenko – a kiváló marxista pedagógus. In Illés Lajosné (szerk.), *Közoktatástügyi tájékoztató*. 1952. január, XIX. füzet. KM. Titkárság Tájékoztatói és Sajtóosztály, sokszorosítás. 12.
- Gmurman, V. J. (1963). *Fegyelem az iskolában*. Tankönyvkiadó.
- Gordin, M. D. (2012). How Lysenkoism became pseudoscience: Dobzhansky to Velikovskiy. *Journal of the History of Biology*, 45(3), 443–468. DOI: 10.1007/s10739-011-9287-3
- Hillig, G. (1980). Die Verbreitung der Werke A. S. Makarenkos ausserhalb der Sowjetunion. *Pädagogische Rundschau*, 34(11), 745–753.
- Hillig, G. (1995). Makarenko and Stalinism. Comments and reflections on a controversial topic. (*Opuscula Makarenkiana*, Nr. 16.) Makarenko-Referat, 1–22.
- Hillig, G. (1998). Makarenko im Jahr des „Großen Terrors”. In *Opuscula Makarenkiana*, Nr. 21. Makarenko-Referat, 1–100.
- Hillig, G. (2002). A. S. Makarenko and the Bolshovo Commune. *Russian Education & Society*, 44(9), 75–92. DOI: 10.2753/res1060-9393440975
- Hollander, P. (1996). *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928–1978*. Cserépfalvi Kiadó.
- Illés Lajosné (1969). A szovjet pedagógia fejlődése. In Chmaj, L. (szerk.), *Utak és tévtutak a huszadik század pedagógiájában*. Gondolat Kiadó. 467–553.
- Johnson, P. (2010). *Értelmiségiek*. Európa.
- Kling, D. (1999). *A retusált történelem. A fotográfia és a művészet meghamisítása Sztálin birodalmában*. PolgArt.
- Kovai Melinda (2016). *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*. KRG–L'Harmattan.
- Liszenko, T. Gy. (1948). *A biológiai tudomány állásáról*. Tudomány és Haladás sorozat, 21. sz. Szikra.
- Makarenko, A. Sz. (1949a). A fegyelem. In *Makarenko, A. Sz.: Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Új Magyar Könyvkiadó. 271–280.
- Makarenko, A. Sz. (1949b). Az egyéni ráhatás pedagógiája. In *Makarenko, A. Sz.: Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Új Magyar Könyvkiadó. 116–139.
- Makarenko, A. Sz. (1949c). Fegyelem és fegyelmezés, büntetés és ösztönzés. In *Makarenko, A. Sz.: Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Új Magyar Könyvkiadó. 92–115.
- Makarenko, A. S. (1951). *The Road to Life. An Epic of Education. Vol. 1–3*. Foreign Languages Publishing House.
- Makarenko, A. S. (1953). *Learning to Live. Flags on the Battlements*. Foreign Languages Publishing House.
- Makarenko, A. Sz. (1965). A nevelés célja. In Pataki Ferenc (szerk.), *A. Sz. Makarenko nevelésméleti művei. I–II*. Tankönyvkiadó. 318–329.
- Makarenko, A. Sz. (1985) A nevelés célja. In Dr. Petrikás Árpád, Dr. Papp János & Vecsey Beatrix (szerk.), *Pedagógiai Szöveggyűjtemény. I. köt.* KLTE Neveléstudományi Tanszék. 125–135.
- Malinin, V. I. (1994). Makarenko and Stalinism. *Russian Education & Society*, 36(8), 61–75. DOI: 10.2753/res1060-9393360861
- Mankó Mária (2001). *Kriminálpedagógiai alapok. Olvasókönyv*. Berzsenyi Dániel Főiskola.
- Medinszkij, E. N. (1950). *Makarenko élete és pedagógiája*. Hungária Könyvkiadó.
- Mérei Ferenc (1947). Makarenko: Az új ember kováca. *Társadalmi Szemle*, 2(11), 828–830.
- Nagy Sándor (1978, szerk.). *Pedagógiai Lexikon. III. kötet*. Akadémiai Kiadó.

- Nemeh Diána (2016). Anton Szemjonovics Makarenko munkássága. *Tani-tani Online*, március 12. http://www.tani-tani.info/anton_szemjonovics_makarenko_munkassaga Utolsó letöltés: 2021. 01. 10.
- Onyev, Ny. (1968). *Kosztja Rjabcev naplója*. Európa.
- Orosz Lajos, Kairov, I. A., Medinszkij, E. N. & Székely Endréné (1955–1956, szerk.). *Makarenko művei, I–VII*. Akadémia Kiadó – Tankönyvkiadó.
- P.F. [= Pataki Ferenc] (1972). Előszó. In Csepeli György, *Új Makarenko-dokumentumok. Valóság, 15(10)*, 24–39.
- Papp János (1977). *A pedagógiai optimizmus Makarenko munkásságában*. Separatum/Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. Tom. 7. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 5–22.
- Pataki Ferenc (1966). *Makarenko élete és pedagógiája*. Tankönyvkiadó.
- Pataki Ferenc (1985). A szocializmuskép és pedagógia. Makarenko pedagógiájának szocializmusképéről. *Világosság, 26(4)*, Melléklet. 3–21.
- Péter Anna (1954a). A logika és a pszichológia tanításáról a középiskolában. SZK(b)P határozata. In Péter Anna (szerk.), *Az SZKP, a szovjet kormány és a Komszomol határozatai a szovjet iskoláról*. Szocialista nevelés könyvtára, 92. szám. Tankönyvkiadó Vállalat.
- Péter Anna (1954b). A pedológia ferdítésekről az Oktatásügyi Népbiztosságok rendszerében. SZK(b)P 1936 július 4-i határozata. In: Péter Anna (szerk.), *Az SZKP, A szovjet kormány és a Komszomol határozatai a szovjet iskoláról*. Szocialista nevelés könyvtára, 92. szám. Tankönyvkiadó Vállalat. 62–66.
- Petrikás Árpád (1988). Makarenko hatásának elméleti és gyakorlati tapasztalatai. A hatvanas-hetvenes évek elemzése. *Magyar Pedagógia, 88(1)*, 66–73.
- Petrikás Árpád (1998, szerk.). *Makarenko hagyatéka és az embernevelés kérdései a XX. század fordulóján*. Nemzetközi Makarenko fórum '98. Kézirat gyanánt: Széchenyi Általános iskola, Miskolc.
- Petruhin, I. Sz. (1953). Makarenko pedagógiai tapasztalata és azok elméleti lehetősége. In Illés Lajosné (szerk.), *Közoktatásügyi tájékoztató*. 1953. november XXXIII. füzet. KM. Titkárság Tájékoztatói és Sajtóosztály, Budapest, sokszorosítás. 9.
- Pléh Csaba (2010). *A lélektan története*. Osiris Kiadó.
- Polyák Petra (2019). A tanulmányi fegyelem a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. *Pedagógia-történeti Szemle, 5(1–2)*, 1–27. DOI: 10.22309/ptszemle.2019.1.1
- Rakovitch, J. (2014). La jeunesse controversée de Makarenko: un espace propice à l'émergence du mythe? *Le Télémaque, 46(2)*, 177–189. <https://www.cairn.info/revue-le-telemaque-2014-2-page-177.htm> Utolsó letöltés: 2020. 07. 01. DOI: 10.3917/tele.046.0177
- Salamon Jenő (1977). A pszichikus fejlődés alapkonceptiója és annak lényegesebb variációja a szovjet pszichológiában. In Tóth Gábor (szerk.), *Pedagógia és pszichológia a Szovjetunióban*. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének Kiadványa. Pedagógiai Közlemények 22. sz. Tankönyvkiadó. 97–111.
- Sárdi Józsefné (2005). Szociális gyermekvédelem és a makarenkói örökség. *Új Pedagógiai Szemle, 55(3)*, 125–127. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/szocialis-gyermekvedelem> Utolsó letöltés: 2020. 04. 07.
- Sáska Géza (2011). *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról*. Gondolat Kiadó.
- Sáska Géza (2015a). A Pedagógiai normák változása az 1920-as 30-as évek Szovjet-Oroszországában. *Pedagógia-történeti Szemle, 1(1)*, 31–52.
- Sáska Géza (2015b). Az általános iskola és az emlékeztetőpolitika – a szovjet forogatókönyv és a nemzetnevelők. *Educatio, 24(4)*, 11–35.
- Sáska Géza (2016). A szocialista neveléstudomány rekrutációja 1952–1962 között. In Tóth Péter & Holik Ildikó (szerk.), *Új kutatások a neveléstudományokban: Pedagógusok, tanulók, iskolák - az értékformálás, az érték közvetítés és az értékteremtés világa*. ELTE Eötvös Kiadó. 255–262.
- Sáska Géza (2018). Igény az igazság monopóliumára I–II. A politikai és a világnézeti marxizmus–leninizmus a sztálini kor pedagógia tudományában. *Pedagógia-történeti Szemle, 4(1–2)*, 1–52. DOI: 10.22309/ptszemle.2018.1.1
- Shapoval, J. (2012). Правда подробностей, (Igaz részletek) Зеркало недели. Украина» №37 19 — 26 октября <https://web.archive.org/web/20121022100601/http://zn.ua/> Utolsó letöltés: 2021. 01. 07.
- Shapoval, J. (2020). *Vsevolod Balytsky and the Holodomor of 1932–33*.
- Siegelbaum, L. H. (1990). *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*. Cambridge University Press.
- Snyirman, A. (1951). A szovjet ember személyiségének lélektani vonásai Makarenko műveiben. *Pedagógiai Szemle, 1(1–2)*, 3–21.
- Sipos Péter (1997, főszerk.). *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–ZS*. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete – Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem – Magyar Hadtudományi Társaság (MHTT).
- Szarka József (1966). Makarenko életművének hatása a magyar szocialista pedagógia elméleti és gyakorlati fejlődésére. In *Makarenkora emlékezünk*. Pedagógusok Szakszervezete. 12–23.
- Szarka József (1977). Nevelélméleti témák, kutatási módszerek és eredmények a szovjet pedagógiában. In Tóth Gábor (szerk.), *Pedagógia és pszichológia a*

Szovjetunióban. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének Kiadványa. Pedagógiai Közlemények 22. sz. Tankönyvkiadó. 13–19.

Szerkesztőbizottság (1954)... *N. K. Gonszarov előadásai, útmutatásai a magyar pedagógusok számára.* Magyar–Szovjet Társaság Lap és Mozgalmianyag Kiadó Vállalat.

Székely Endréné (1966). Munka, emberség, emberré nevelés. *Társadalmi Szemle*, 21(10), 33–47.

Szokolszky István (1949). Makarenko és a kollégiumi nevelés. *Népi Kollégiumi Nevelő*, 2–3, 31–52.

Szokolszky István (1961, szerk.). *Tanulmányok a tanulói aktivitás köréből.* Pedagógiai Tudományos Intézet Módszertani Osztály Közleménye.

Szokolszky István (1965). A. Sz. Makarenko (1888–1939). *Magyar Pedagógia*, 5(1–2), 1–2.

Szuhomlinszkij, V. A. (1975). *A kommunista személység nevelése. Válogatott pedagógiai írások.* Tankönyvkiadó.

Tatai Zoltán (1999). Makarenko magyar követője. Szokolszky Istvánról. *Ezredvég*, 9(11), 74–78.

Tóth Gábor (1977). A budapesti tudományegyetem pedagógiai tanszéke (1814–1978). In Tóth Gábor

(szerk.), *Pedagógia és pszichológia a Szovjetunióban.* Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének Kiadványa. Pedagógiai Közlemények 22. sz. Tankönyvkiadó. 131–155.

Trencsényi László (1988). A „legkellemesebb szimfónia”. *Magyar Pedagógia*, 23(1), 3–6.

Tyer-Gevondjan, A. G. (1952). A gyermek termelőmunkája a Dzszerzinszkij kommunában. In Illés Lajosné (szerk.), *Közoktatásügyi tájékoztató*. 1955. május, 42. füzet. OM. Pedagógiai Könyvtár és Dokumentáció, sokszorosítás. 55.

Vasiliev, V. (2006). The Great Terror in the Ukraine, 1936–1938. In Ilič, M. (szerk.), *Stalin's Terror Revisited*. Palgrave Macmillan. 140–162. DOI: 10.1057/9780230597334_7

Waterkamp, D. (2018). Götz Hillig and his search for the true Makarenko. What did he find? *International Dialogues on Education: Past and Present (IDE Online Journal)*. www.ide-journal.org 6. Utolsó letöltés: 2020. 08. 11.

Weitz, S. C. & Frolov, A. A. (1992, 1993, 1994, szerk.). *Makarenko Studien International – Makarenko in Ost und West. Vol. I., Vol. II., Vol. III.* Philipps-Universität.

Jegyzetek

¹ Makarenko kilencéves tanítói gyakorlat után az éppen megnyílt poltavai tanítóképzőbe járt 1914 és 1917 között. A képző színvonala igencsak mérsékelt volt, mert a frissiben összeállított oktatói kar nem rendelkezett megfelelő pedagógiai képzettséggel és tapasztalattal. Itt nem sokat tanulhatott. A képzés tartalmát másodlagosnak tekintő kelet-európai bürokratikus logikába illeszkedő hely képe rajzolódik ki Makarenko egykori tanára, Marian Bybluk pártatlannak tűnő visszaemlékezéséből, aki a két háború között már a Visztula-parti Toruń-i Orosz Egyetem oktatójaként dolgozott. Makarenko, visszaemlékezése szerint, az élelméjű képzők közé tartozott (Edward, 1991. 88.; Bybluk, 1990).

² A könyv az 1952-ben Moszkvában kiadott mű alapján készült. A szerző, Péter Anna egyébként Péter György és Pikler Emmi lánya, a Szovjetunióban pedagógia és pszichológia szakon tanult.

³ John Dewey (1959–1952) Lunacsarszkij tanácsadója, Trockij barátja, amivel kivívta Sztálin gyűlöletét. Főként a *Demokrácia és nevelés* című, szocialisztikus elveket követő munkájában foglaltak jelentősen befolyásolták különösen az Amerikai Egyesült Államokban a pedagógiai gondolkodást és az iskola világát.

⁴ V. Je. Gmurman 1952-ben megjelent cikkében dicsérőleg emeli ki, hogy Makarenko marxista elveket követett, és a pedagógia belső jelenségeinek dialektikáját tárta fel. Makarenko ikonját az efféle állításokból festették meg (Gmurman, 1952).

⁵ Például Vlagyimir Petrovics Potjomkin 1940 és 1946 között az oktatási ágazat vezetője volt, előtte diplomataként tevékenykedett. Szakmai legitimitását a neveléstörténetben találta meg: 1918-ban az I. Összorosországi Tanítókongresszuson beszédet mondott (Konsztantyinov és Medinszkij, 1952. 33.).

⁶ Az első angol nyelvű kiadás 1936-ban Stephen Garry fordításában jelent meg *Road to Life* címmel, az 1951-es változat (*The Road to Life*) új fordítás, I. és T. Litvinov munkája (Edwards. 1991. 7.). Stephen Garry ültette angol nyelvre Solohov *Csendes Donját* is.

⁷ Lásd Makarenko kiadványait: <http://www.makarenko.edu.ru/biography.htm> Utolsó letöltés: 2020. 08. 15.

- ⁸ Ezek a tények felvetik a Lvovi egyetem 1949-től publikált Makarenko-dokumentumai közül a Sztálin halála után megjelent kötetek megbízhatóságát (Pataki, 1972).
- ⁹ A Szovjetunió széthullása után, 1991-ben Makarenko nyugatról és keletről érkező kutatói egy Poltavában (Ukrajna) tartott konferencián egyetértettek abban, hogy a hamis tolmácsolásokat hitelesekre kell cserélni, új forrásokat kell keresni, és újra kell értelmezni a pedagógus életét és munkásságát (Edwards, 1991; Sárdi, 2005). A Nemzetközi Makarenko Társaság és nemzeti munkacsoport ápolta a szovjet sztár-pedagógus revidéált hagyatékát. A lengyel Marian Bybluk a torunói Koppernikusz Egyetemről feltárta, hogy az ukrán Makarenkót „nem fütötte szimpátia a burzsoá Lengyelország iránt”, kommunárainak tartott esti előadásában Pilsudskyt és a fasiszta Mussolinét ármánykodó ellenségként mutatta be. A harmincas évek második felében ő is hitelt adott Sztálinnak, hogy Lengyelország fenyegetést jelent a Szovjetunió számára, s a haza védelme mellett érvelt publicisztikaiban (Bybluk, 1998. 17.).
- ¹⁰ NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel, Belügyi Népbiztosság): a szovjet állambiztonsági hatóság. 1934 júliusában jött létre, az OGPU (Egyesített Állami Politikai Igazgatóság, vagyis politikai rendőrség) integrálásával a Belügyi Népbiztosságra. (Az OGPU 1922-től az 1917-ben alapított VCSK – a köznyelvben Cseka –, az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság a Szabotázs és Ellenforradalom Megakadályozására, vagyis a belbiztonsági szervezet utódszervezete volt.) Az NKVD-re épült a sztálini terror rendszere, a szervezet felügyelte a GULAG-táborok hálózatát. Vezetője 1934–1937 között Genrih G. Jagoda (kivégezték 1938-ban), 1938–1953 között Lavrentij P. Berija volt (kivégezték 1953-ban) (Sipos, 1997).
- ¹¹ Az 1932–33-as, népirtás léptékű ukrán éhínség közvetlen előidézőjének, a központi döntésnek a végrehajtóját, Vszevoljod Apolonovich Balitszkijt, az Ukrán Belügyi Népbiztosság komisszárját 1937-ben végezték ki Jagoda NKVD-apparátusával együtt (Shapoval, 2020).
- ¹² A tisztogatások tetemes irodalma szerint a tartóztatást elutazással lehetett elkerülni a hatalmas országban, ahol a bürokrácia hihetetlenül lassú volt (Conquest, 1989).
- ¹³ Meglehet, hogy ez az intézmény azonos a Kommunista Művelődésügyi Főiskolával (Csepeli, 1972). Nem kizárt, hogy utólag változtatták meg az intézmény nevét, de az sem, hogy két különböző helyről van szó.
- ¹⁴ Lásd a *Magyar Pedagógia* 1988. évi 1., tematikus számában Gáspár László, Lóránd Ferenc és Petrikás Árpád írásait.
- ¹⁵ A húszas-harmincas években Sztálin már e forgatókönyv szerint járt el Trockij, Kamenyev, Buharin ellen, akiknek hatáskörébe tartoztak ezek a területek, eképpen támogatói voltak ezeknek (Sáska, 2015a).
- ¹⁶ Ezzel is magyarázható, hogy az 1990 utáni politikai fordulat során Makarenko pedagógiája nyomokban támadt fel, ha egyáltalán; annál inkább a felszabadult különféle reformpedagógiái és egyházi oktatás.
- ¹⁷ A Wikipédia Makarenko címszava ma is Balabanov-féle értelmezésre hagyatkozik: https://hu.wikipedia.org/wiki/Anton_Szemjonovics_Makarenko; https://knizhen-pazar.net/index.php?option=add_book&id=1224627&title=%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D0%B5%D0%BC%D0%B0 Utolsó letöltés: 2019. 08. 10.
- ¹⁸ <https://kartocid.ru/ro/interesnoe/pedagogical-ideas/> Utolsó letöltés: 2019. 08. 10.
- ¹⁹ <https://sprzedajemy.pl/makarenko-antoni-poemat-pedagogiczny-1949-nowa-sol-2-402203-nr59057911> Utolsó letöltés: 2019. 08. 10.
- ²⁰ Makarenko sztálini kultuszának egyik magyarországi kezdeményezője N. K. Goncsarov volt, amit az *N.K. Goncsarov előadásai, útmutatásai a magyar pedagógusok számára* (Szerkesztőbizottság, 1954. 9.) kiadvány alapján valószínűsítünk.
- ²¹ 1947-ben a második kiadás jelent meg, az első kiadás a Széchenyi Könyvtárban nem lelhető fel.
- ²² Ugyanő az ELTE Neveléstudományi Intézet keretei között a Pedagógia Tanszékot vezette 1949–1950 között (Tóth, 1979. 142.).
- ²³ *Макаренко, А. С. Сочинения в семи томах. Том первый. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР (1950).*
- ²⁴ A sorozat későbbi kiadványaiban szerkesztőként Székely Endréné és Orosz Lajos neve is szerepelt (Orosz, Kairov, Medinszkij és Székely, 1955–1956).

- ²⁵ A *Pravda* 1927-ben Liszenkót „öszöntös parasztszeni”-ként, „mezítlás tudós”-ként ünnepelte, a harmincas évek végén már akadémikus lett.
- ²⁶ Az átnevelő tábork esetében ugyanezt az ideológiát használták a felnőttek esetében.
- ²⁷ Többnyire azok a neveléstudósok, élükön Kairovval, akik a már meghaladott nézeteket képviselték.
- ²⁸ Makarenko a Gorkij-telep vezetőjeként felszólította a fiatal bűnözőket, hogy menjenek fát vágni, mire a vezérük: minek, úgymint hoznak a nevelők maguknak, meleg nekünk is jut. Erre Makarenko lekevert egy pofont (más források szerint alaposan elverte a bandavezért), mire az elfogadta az igazgató autoritását, s a banda tagjai pedig ebben is követték vezérüket. Ezt a változást Makarenko a robbantás, közvetlen ráhatás módszerének nevezte, amit a pedagógusnak, a közösségnek más módon, a fizikai erőszak alkalmazása nélkül kell elérnie. A pofont egyébként pályája mélypontjának tekintette Makarenko.
- ²⁹ Gmurman egy hipotetikus helyzettel igazolja a helyes fegyelmezés-büntetés módját: „Tegyük fel, hogy a tanuló elkésett az ügyeletről, és az osztály megfosztotta ügyeleti jogától.” (Gmurman, 1963. 164.) Nem valószínű, hogy az osztály olyan autonóm lenne, hogy maga választhatná meg és válthatná le az ügyeletest, amiben a pedagógus nem is játszana szerepet. Kitalált történetnek tűnik az állandó fegyelmező politikai légkörű Szovjetunióban.
- ³⁰ Az NKVD Munkatábor Osztályának ügyeiről Makarenko feleségének, G. S. Salkónak írott leveleiből, Makarenko naplójából, és K. S. Kononenkónak az Ukrajnai Levéltár belügyminisztériumi fondjaiban található dokumentumai alapján tájékoztat Abarinov és Hillig (2000).
- ³¹ Szokoloszy István életrajzában népi kollégiumi szakasza jelenik meg e jövőképpen (Szokoloszy, 1949), legalábbis Szarka József méltatása szerint, idézi a NÉKOSZ-nevelt Tatai Zoltán (1999): „Szokoloszy István a neveléstudományi szakirodalomban a Makarenkótól is ihletett népi kollégiumi közösségi nevelés értelmezőjeként és propagátoraként jelentkezett.” Szokoloszy vélhetően a majdani szocializmus és nem a megvalósításának a kísérlete iránt volt fogékony.
- ³² A politikai váltások iránya és Makarenko megítélése közötti összefüggést jól érzékelteti könyvünkben Bakó Gyöngyi, Bárdossy Ildikó és Gáspár László. A kronológia a következő: (1) *A szocialista neveléstan eredeti felhalmozása (1947–1956)*, ezen belül az ötvenes évek elejének Makarenko-képe, (2) *A megújulás lehetősége. Az iskolareform és Makarenko-renaisszánsz (1957–1967)*, (3) *Makarenko az „értékátrendeződség” éveiben (1968–1987)* (Bakó, Bárdossy és Gáspár, 1988).
- ³³ Ironikus, hogy a szocialista rendszer összeomlásának utolsó óráiban, 1988-ban jelent meg a Művelődésügyi Minisztérium kiadásában *A Makarenko-hatás magyarországi történetéhez* címet viselő könyv, amely Pataki Ferenc akadémikus kezdeményezésére 1984-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán létrejött Makarenko-kutató Csoport informatív munkája, Pataki Ferenc közreműködésével készült Makarenko születésének 100. évfordulójára.

Absztrakt

Az utókor Makarenkót hol sztálinistának, hol humanistának tartja. Általános ismertsége Sztálin politikájának a terméke. A szovjet típusú szocialista állam forradalmi oktatáspolitikáját a nyugat-európai-amerikai reformpedagógiára építették, amelyet Sztálin a gyermektanulmányozás ellen gyűlöletkampány légkörében bontott le, amiben Makarenko is vezető szerepet kapott, egyben az új nemzeti kurzus célkitűzéseibe illeszkedő új ember nevelésének pedagógiáját képviselte. Legismertebb művében a polgárháború és az ukrajnai éhínség idején bűnbandákba szerveződött árvák sikeres átnevelésének képe rajzolódik ki, az állami kényszer-nevelés általános rendszerében. Az elítélt gyerekek az üzemekben termelőmunkát végeztek és tanultak az iskolában, annak a Belügyi Népbizottságnak a munkatelepén, ami a felnőtt átnevelő-munkatáborokat is szervezte. A termelés hatékonyságával szemben Makarenko a nevelést, az iskolát tekintette elsődlegesnek, amely kimondatlanul a fiatalok büntetésvégrehajtás keretei közötti átnevelése módszereinek, kultúrájának az alternatíváját képviselte, innen ered a humanizmusáról és a közösségek építőjéről alkotott képzet.

A Sztálin építette szocialista nevelés hitelesítéséhez használták Makarenko mítoszát. Életében, de különösen halála után műveit, leveleit a propagandacélokhoz igazítva, átírva, szerkesztve adták ki, amelyeket az ötvenes években fordításban valamennyi népi demokratikus ország terjesztett. Elválaszthatatlanul keveredik bennük az igaz és a hamis. A mélyen bevésődött hamisított Makarenko-kép restaurálását előbb Nyugat-Németországban, majd a rendszerváltásokat követően főként Oroszországban, Magyarországon és Lengyelországban kezdték el, csekély hatással.